

POJAVA I RAZVOJ PRAVAŠTVA U ARBANASIMA KOD ZADRA¹

Marjan DIKLIĆ
Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru

UDK 329 (497.5 – Arbanasi) Zadar
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 7. III. 2005.

U radnji se najprije iznose osnovni podatci o zadarskim Arbanasima, njihovu narodnom podrijetlu, doseljenu i stalnom porastu pučanstva; zatim se govori o njihovu odnosu prema svojoj novoj domovini Hrvatskoj, Hrvatima i hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji; uključivanju doseljenika u društveni, kulturni, politički i hrvatski nacionalni život; u prve političke stranke, njihove međusobne borbe i ideologije. Posebice se govori o onim Arbanasima koji kao svoju najprije prihvaćaju hrvatsku preporodnu, a zatim i pravašku nacionalno-integracijsku misao i u drugoj polovini 19. stoljeća bore se zajedno s Hrvatima za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, a osobito za ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Iako su prve pravaške misli nezadrživo strujale iz Banovine u Dalmaciju već krajem šezdesetih godina 19. stoljeća, one se među arbanaškim Hrvatima počinju snažnije osjećati tek početkom sedamdesetih i osamdesetih godina. Pravaštvo u Arbanasima javlja se u pravom smislu godine 1873., kada je u tom mjestu održan prvi veći skup Arbanasa na kojem su prihvaćena hrvatska politička načela i za glavnog vođu priznat dr. Ante Starčević. Od tada, možemo reći, započinje intenzivniji proces integriranja dijela zadarskih Arbanasa u modernu hrvatsku naciju, čime je najprije bila zahvaćena arbanaška inteligencija i dio bogatijeg građanstva. Najistaknutiji arbanaški pravaši bili su Pavao Luka Relja, Gjuro Ivan Marušić i don Mihovil Mijo Ćurković. Od njih, ipak, najznačajniji je Pavao Relja, koji je financijski podupirao prva pravaška glasila i većinu pravaških akcija u Zadru i zadarskom kraju, a sudjelovao je u pripremama i osnivanju Stranke prava i Čiste stranke prava u Dalmaciji.

Ključne riječi: pravaštvo, Arbanasi, Zadar, Stranka prava, Čista stranka prava, Dalmacija, Banska Hrvatska i Austro-Ugarska Monarhija.

Od šezdesetih godina 19. stoljeća, nakon pada neoapsolutizma (Bachova apsolutizma) te obnavljanja ustavnosti i parlamentarizma u Habsburškoj Monarhiji, u austrijskoj pokrajini Kraljevini Dalmaciji razvila se velika politička borba između Autonomaške stranke i njezinih sljedbenika autonomaša, koji su se protivili ujedinjenju hrvatskih zemalja i samo

¹ Predavanje održano u Arbanasima kod Zadra, dana 27. veljače 2005., na zamolbu i u organizaciji tamošnjih pravaša, a osobito dožupana Danijela Kotlara.

formalno zalagali za autonomiju pokrajine, i Narodne stranke i njezinih sljedbenika narodnjaka, koji su se suprotstavljali takvoj politici i stvarno se zalagali za ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom. U toj žestokoj borbi, koja je u novijoj povijesti Dalmacije poznatija pod nazivom hrvatski narodni preporod, aktivno su sudjelovali i zadarski Arbanasi, stanovnici istoimenog naselja, smještenog u neposrednoj blizini Zadra s jugoistočne strane grada, koje danas čini njegov sastavni dio.

Stanovnici Arbanasa uglavnom su potomci Albanaca rimokatolika, koji su se pred turskim progonima, a uz pomoć mletačkih vlasti i zadarskog nadbiskupa Vicka Zmajevića, doselili u zadarski kraj iz okolice Skadarskog jezera sredinom prve polovine 18. stoljeća; točnije, doselili su se u potrazi za boljim i mirnijim životom s nemirne tursko-mletačke vojne granice (Krajine) u neposrednu blizinu Zadra u vremenu od 1726. do 1733. Broj novodoseljenog pučanstva u Arbanasima naglo je rastao, a osobito je to vidljivo u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. stoljeća kada se višestruko povećao. Naime, naselje Arbanasi imalo je 1857. godine 1057; 1869. godine 1606; 1880. godine 1753; 1890. godine 2136; 1900. godine 2588; 1910. godine 3087; 1921. godine 2888; 1931. godine 3830; 1953. godine 3509; 1961. godine 4790; a 1971. godine već 6987 stanovnika.² Najveći dio tih doseljenika, osobito oni u samom mjestu Arbanasi, zadržao je sve do naših dana svijest o svom albanskom podrijetlu; zadržao je svijest o svojim starim albanskim korijenima, govoru i običajima, iako su gotovo svi ubrzo prihvatili hrvatski jezik, kulturu, običaje i Hrvatsku kao svoju novu domovinu. Tek manji dio Arbanasa, onaj koji se naselio izvan mjesta Arbanasi u široj okolici Zadra, primjerice u Pločama i Zemuniku, vrlo se brzo utopio u hrvatski seljački puk i posve se kroatizirao.³

Sudjelujući otvoreno u hrvatskim preporodnim borbama i nacionalno integracijskim procesima, veći dio doseljenih zadarskih Arbanasa bio je redovito na hrvatskoj strani, braneći hrvatske nacionalno-političke i gospodarske interese, a posebice zalažući se za ujedinjenje hrvatskih zemalja u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Na žalost, bilo je i onih koji su uporno pristajali uz Autonomašku stranku i autonomaše, kasnije sve otvorenije talijanaše i iredentiste, koji su se odlučno protivili ponarođivanju (pohrvaćenju) Dalmacije i njezinom mogućem ujedinjenju s Hrvatskom, a zalagali su se za tobožnju autonomiju pod kojom se vješto skrivala namjera o priključenju Dalmacije Kraljevini Italiji. Takve težnje, koje su se kosile s interesima hrvatskog naroda i države, među Arbanasima je naročito podupirala i

² Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.–1971.*, Zagreb, 1979., str. 758. O zadarskim Arbanasima više vidi u: Tullio ERBER, *La colonia albanese di Borgo Erizzo presso Zara*, Dubrovnik, 1883., 160 str.; Mijo ĆURKOVIĆ, *Povijest Arbanasa kod Zadra*, Šibenik, 1922., 35 str.; Krno KRSTIĆ, *Doseljenje Arbanasa u Zadar*, *Zadar/zbornik*, Zagreb, 1964., str. 169–194; ISTI, *Doseljenje Arbanasa u Zadar*, Zadar, 1988., str. 65; Niko KARUC, *O zadarskim Arbanasima (članci)*, Zadar, 1985., str. 67. Ovdje nećemo navoditi više manjih radova i članaka koji govore o zadarskim Arbanasima, ali zato upućujemo na opširniju bibliografiju radova o Arbanasima koju je objavio Aleksandar STIPČEVIĆ, *Bibliografija radova o zadarskim Arbanasima*, *Radovi Centra JAZU u Zadru*, sv. 24, Zadar, 1977, str. 341–358.

³ Ante M. STRGAČIĆ, *Pokušaji izdavanja novina na arbanaskom jeziku*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 4, *Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti*, 1962./63., Zadar, 1966., str. 182.

širila zadarska autonomaška općina. To je bila jedina nepohrvaćena općina u Dalmaciji u kojoj su autonomaši zadržali vlast do raspada Dvojne Monarhije 1918., pa i kasnije, sve do kapitulacije Italije 8. rujna 1943.

Ne odbacujući potrebu za proučavanjem autonomaštva, o čemu je nedavno tiskana sjajna monografija,⁴ mi ćemo se u nastavku izlaganja prvenstveno osvrnuti na one Arbanase, pojedince i skupine, koji su u svojoj novoj domovini, ne zaboravljajući svoje stare korijene i albansko podrijetlo, iskreno prihvaćali suživot s Hrvatima; prihvaćali hrvatske preporodne ideje; uključivali se u hrvatska društva, političke stranke i borili za ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom. A posebice ćemo se osvrnuti na one Arbanase koji su u 19. stoljeću u Dalmaciji među prvima prihvaćali i širili pravaštvo kao najradikalniju hrvatsku nacionalnointegracijsku i državotvornu misao.

I.

Prve ideje hrvatskoga narodnog preporoda među šire pučanstvo u Arbanasima počeli su unositi i širiti arbanaški intelektualci, koji su se školovali u Zmajevićevu sjemeništu u Zadru i Učiteljskoj školi u Arbanasima. To su uglavnom bili profesori, svećenici i učitelji, zatim poneki činovnik, seljak, zemljoposjednik, trgovac i obrtnik, koji su iz dana u dan postajali sve više nacionalno svjesni, a osobitu ulogu u tome imao je prvi ravnatelj Učiteljske škole u tom mjestu prof. don Stjepan Buzolić. Dakle, radilo se pretežito o pripadnicima imućnijih i obrazovanijih slojeva koji su težili sve bogatijem hrvatskom građanstvu, a ono je u Dalmaciji, uostalom kao i posvuda u Hrvatskoj, bilo glavni oslonac i nositelj svih preporodnih strujanja.⁵ U svezi s tim preporodnim strujanjima i prihvaćanjem hrvatske nacionalnointegracijske svijesti don Mihovil Mijo Ćurković, jedan od istaknutijih sudionika u arbanaškim hrvatskopreporodnim i kasnije pravaškim zbivanjima, piše: “Arbanas ne znade nego za arbanašku narodnost. On je po vjeri katolik a po narodnosti Arbanas. Prigodom izbora dijele se ipak u dvije struje: jedna je od općinskih pristaša,⁶ a druga pripada hrvatskoj stranci,⁷ u kojoj se nalazi dio težaka i sva arbanaška naobražena ruka: profesori, učitelji, činovnici, svećenici. U naobraženoj ruci i kad nema političke borbe, većina ističe hrvatsku narodnost, ali imade ih, kao što i sva težačka ruka, da ne bi pregorjeli arbanašku narodnost ma za ičiju ljubav.”⁸ Ćurković

⁴ Josip VRANDEČIĆ, *Dalmatinski autonomistički pokret u 19. stoljeću*, Zagreb, 2002., 331 str.

⁵ A. M. STRGAČIĆ, Pokušaj izdavanja novina na arbanaskom jeziku, str. 182–185; Jeronim KRALJEV, Stjepan Buzolić prvi upravitelj učiteljske škole, zbornik: *Učiteljska škola Zadar 1866.–1956.*, Zadar, 1956, str. 158–190. U istom zborniku vidi i radnju: N. KARUC, Stjepan Buzolić i zadarski Arbanasi, str. 237–239.

⁶ A to znači da ta struja pripada autonomašima i Autonomaškoj stranci koja je tada upravljala općinom Zadar, op. M. D.

⁷ Misli se na pripadnost Narodnoj stranci, op. M. D.

⁸ M. ĆURKOVIĆ, *Povijest Arbanasa...*, str. 23.

dalje navodi u bilješci da su glavne vođe tzv. «hrv. stranke u mjestu» trgovac Pavao Luka Relja i njegov nećak Ivan Gjuro Marušić.

Pored njih dvojice, koji su oduvijek slovili kao vođe hrvatske nacionalne političke skupine (stranke) u Arbanasima, treba od starijih posebice istaći još svećenike don Mitra Stipčevića, don Matu Vukića, don Josipa Krstića, don Antu Vukića i nešto mlađeg don Miju Ćurkovića, dugogodišnjeg svećenika u Diklu, te prof. don Stjepana Buzolića, prvog upravitelja Učiteljske škole u Arbanasima i zastupnika u Dalmatinskom saboru u Zadru. Prva trojica, a njima bismo mogli dodati i Buzolića, pripadaju krugu najstarijih hrvatskih preporoditelja u sjevernoj Dalmaciji, koji su, vršeći svoju svećeničku službu po Ravnim kotarima i krškoj Bukovici, uspješno širili hrvatske preporodne ideje i prihvaćali hrvatsku nacionalnu svijest, integrirajući se tako sve više u modernu hrvatsku naciju.⁹

Najstariji među njima, don Mitar Stipčević (1809.–1871.) bio je veoma učen čovjek i sposoban svećenik hrvatske nacionalnopolitičke orijentacije. Zahvaljujući tome, postao je 1856. profesor metodike i vjeronauka na gimnaziji u Zadru, a 1857. imenovan je rektorom Malog sjemeništa, također u Zadru. On je kao profesor i hrvatski preporoditelj najviše djelovao na hrvatsku mladež u Zadru i zadarskim Arbanasima. Po svojim je političkim uvjerenjima bio hrvatski narodnjak i vatreni pristalica ujedinjenja Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Umro je 1871., doživjevši pod stare dane najveći uspjeh narodnjaka u prvoj fazi hrvatskoga narodnog preporoda, naime njihovu pobjedu na izborima za Dalmatinski sabor 1870.

Don Josip Krstić (1840.–1877.) nakon završenoga studija bogoslovije u Zadru župnikovao je u Erveniku, Pristegu, Arbanasima i Diklu. Od svojih je župljana bio posvuda veoma poštovan i cijenjen. On nije bio samo uzoran svećenik, nego ujedno i veliki narodni prijatelj, Hrvat, prosvjetitelj, preporoditelj, učitelj, novinar, političar, pravi narodni vođa, a po potrebi i liječnik. Kao iskreni hrvatski domoljub, Krstić se u borbi protiv autonomaštva, srpstva i nijemstva veoma rano opredijelio za hrvatstvo i Hrvatsku, sudjelujući u mnogim izbornim pobjedama narodnjaka šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća. Na žalost umro je veoma mlad, godine 1877., u 37. godini života.¹⁰

Vatreni pobornik hrvatskih preporodnih ideja, Narodne stranke te pohrvaćenja i ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom bio je i Arbanas don Mate Vukić (1835.–1883.), veliki hrvatski domoljub, koji je šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća službovao kao svećenik u Rodaljicama, Medvidi, Zelengradu, Bruškoj, Dobropoljcima, Nuniću, Bjelini i Gorici. Služeći predano hrvatskom pučanstvu kršne Bukovice, on nije prezao ni pred kakvim poteškoćama i opasnostima; posvuda je širio preporodne ideje, hrvatsku kulturu i prosvjetu; borio se za hrvatski jezik, te prikupljao narodne pjesme, pripovijetke i poslovice. Prihvaćajući hrvatstvo i Hrvatsku kao svoju novu naciju i domovinu, Vukić je sudjelovao u mnogim izbornim borbama, osobito u prvoj fazi hrvatskoga narodnog

⁹ ISTO, str. 27–30; [Šime PERIČIĆ], Tri zaslužna Arbanasa, *Narodni list*, br. 655, 15(103)/1964., str. 6.

¹⁰ [Š. PERIČIĆ], Tri zaslužna Arbanasa, *Narodni list*, br. 655, 15(103)/1964., str. 6; M. ĆURKOVIĆ, *Povijest Arbanasa ...*, str. 28; *Jubilarni broj Narodnog lista (Il nazionale) 1862–1912*, Zadar, 1912., str. 62.

preporoda, a posebice se istakao na izborima za Dalmatinski sabor 1870., kada su narodnjaci prvi put izborili većinu nad autonomašima u tom pokrajinskom parlamentu.¹¹

Dakle, veoma značajnu ulogu u širenju hrvatske misli u Zadru i cjelokupnom zadarskom kraju imala je u drugoj polovici 19. st. hrvatski orijentirana arbanaška inteligencija. Međutim, posebnu ulogu u tome imali su nacionalno svjesni arbanaški svećenici, među kojima su se osobito istakli don Mitar Stipčević, don Joso Krstić i don Mate Vukić. Iako su živjeli, radili i politički djelovali u hrvatskom puku relativno kratko, naprijed navedena trojica arbanaških svećenika – velikih hrvatskih domoljuba i preporoditelja, istinskih boraca za pohrvaćenje općina, za hrvatski jezik i ujedinjenje Dalmacije s Bansom Hrvatskom – udarili su temelje hrvatskom narodnom preporodu u zadarskim Arbanasima i sjevernoj Dalmaciji. Udarili su hrvatske temelje na kojima su kasnije nastavili graditi, raditi i djelovati mnogi mlađi Arbanasi, osjećajući hrvatstvo i Hrvatsku kao svoju novu naciju i domovinu, te prihvaćajući i šireći u svom kraju ne smo narodnjačku nego i izrazito radikalnu hrvatsku državotvornu pravašku misao.¹²

II.

Hrvatska pravaška misao dr. Ante Starčevića i Eugena Kvaternika počela je snažnije prodirati u Dalmaciju potkraj šezdesetih, sedamdesetih i početkom osamdesetih godina 19. stoljeća. Međutim, pravaštvo u zadarskim Arbanasima javlja se u pravom smislu tek na početku osamdesetih godina, kada se u Zadru oko don Ive Prodana formira prva vjersko-pravaška skupina u Dalmaciji i tiska svoj politički program. Temeljnu jezgru te skupine činili su Ivo Prodan, prvi pravi dalmatinski pravaš i glavni urednik prvog pravaškog vjersko-političkog glasila u Dalmaciji, *Katoličke Dalmacije*, zatim student Antun Dean, revni suradnik toga lista i glavni pokretač još dvaju radikalnih pravaških glasila u Zadru, te Pavao Luka Relja, poznati posjednik i trgovac iz Arbanasa koji je bio glavni financijer većine pravaških akcija u Zadru i zadarskom kraju.¹³

Hrvatski orijentirana politička skupina Arbanasa, na čelu s don Josom Krstićem i don Matom Vukićem, koja svoje korijene vuče još iz ranih preporodnih strujanja, održala je godine 1873. u Arbanasima prvi veći svečani skup na kojem su bila istaknuta i prihvaćena čista «hrvatska načela» i za glavnog vođu priznat dr. Ante Starčević. Taj je događaj vrlo važan jer je prvi nam poznati pravaški sastanak u Arbanasima i cijeloj Dalmaciji na kojem se raspravljalo o pravaštvu, Starčeviću i Stranci prava.¹⁴ Međutim,

¹¹ *Narodni list*, god. XXII/1883., br. 3, str. 1, 3; *Katolička Dalmacija*, god. XIV/1883., br. 3, str.3. i br. 11, str. 3, vidi i bilj. 10.

¹² Marjan DIKLIĆ, *Pravaštvo u zadarskim Arbanasima*, Zadar, 1992., str. 11.

¹³ ISTI, Pojava pravaštva i nastanak Stranke prava u Dalmaciji, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, sv. 32, Zadar, 1990., str. 8–12. Više o pojavi pravaštva u Dalmaciji, a posebice o Prodanovoj pravaškoj skupini, vidi u knjizi od istog autora: *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvoga svjetskog rata*, Zadar, 1988., str. 101–168 i d.

¹⁴ N. KARUC, *O zadarskim Arbanasima (članci)*, Zadar, 1985., str. 29, 46; *Hrvatska kruna*, god. V/1897., br. 8, str. 3; god. VII/1899., br. 15, str. 2; *Narodni list*, god. LII/1913., br. 92, str. 3.

poznati posjednik i trgovac Gjuro Ivan Marušić piše kasnije u *Hrvatskoj kruni*, glavnom pravaškom glasilu u Dalmaciji, da je «prvi pravi» sastanak arbanaških pravaša održan godine 1880. Evo što on o tome doslovce kaže: “Nek znade občinstvo – piše Marušić – da je god. 1880. održan u Arbanasima najprvi sastanak pravaša u Dalmaciji, dakle prije, nego li je i častni Biankini isticao naš taj ideal svakog Hrvata.”¹⁵ Tim sastankom rukovodio je i na njemu održao vatreni govor u pravaškom duhu mladi odvjetnik dr. Ivan Krstić. On se s pravaškim idejama, pravaštvom, Strankom prava, Starčevićem i Kvaternikom upoznao za vrijeme studija prava u Zagrebu. U mladosti Krstić je bio oduševljeni pravaš, ali je kasnije, na žalost, prešao na stranu autonomaša i zajedno s njima borio se krajem 19. stoljeća protiv istarskih i riječkih Hrvata.¹⁶

Izvorno Starčevićevo učenje među zadarskim Arbanasima odnosno arbanaškim Hrvatima, kako su sebe često nazivali, širilo se uglavnom onako kako ga je shvaćao i preko svojih vjersko-pravaških glasila, brošura i knjiga interpretirao don Ivo Prodan, prvi i najznačajniji dalmatinski pravaš.¹⁷ On se politički formirao pod tri snažna idejna utjecaja: prvo, pod idejnim utjecajem Katoličke Crkve u krilu koje se školovao; drugo, pod utjecajem hrvatske nacionalnointegracijske preporodne ideologije i posebice hrvatstva don Mihovila Pavlinovića; i treće, pod snažnim utjecajem banovinskog pravaštva, osobito Eugena Kvaternika i Ante Starčevića, čije su ideje nezadrživo prodirale i u Dalmaciju.¹⁸

Pravaške ideje iz Banske Hrvatske u Prodanovoj vjersko-političkoj interpretaciji padale su u zadarskim Arbanasima na veoma plodno tlo iz više razloga. Prvo, među zadarskim Arbanasima, koji su oduvijek bili katolici, veoma važnu ulogu imala je i još uvijek ima Katolička Crkva. Drugo, prvi arbanaški intelektualci, koji su rado prihvaćali hrvatsku preporodnu nacionalnointegracijsku misao i posebice se zalagali za ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom, bili su uglavnom svećenici. I treće, u procesu sveopće hrvatske nacionalne integracije, odnosno u formiranju moderne hrvatske nacije, u koji su se, uz određene poteškoće, nastojali uključiti i zadarski Arbanasi hrvatske političke orijentacije, neki su od njih pokušavali biti veći Hrvati i od samih Hrvata. Dakle, nastojali su se posebice isticati u hrvatskom nacionalnom duhu. Naravno, ne može se zanemariti ni izravni Prodanov politički utjecaj na mnoge Arbanase, koje je on osobno poznao, s kojima je izravno kontaktirao, s kojima se često družio i s kojima je svakodnevno radio.

¹⁵ *Hrvatska kruna*, god. V/1897., br. 8, str. 3.

¹⁶ Više o dr. Ivanu Krstiću vidi u radnji: Vjekoslav BRATULIĆ, *Političke stranke u Istri za narodnog preporoda*, u zborniku *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb, 1969., str. 317–319; Božo MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II. dio, Pazin, 1973., str. 255–259; *Hrvatska kruna*, god. V/1897., br. 8, str. 3; god. XIV/1906., br. 213, str. 2.

¹⁷ Više o njemu vidi u monografiji: M. DIKLIĆ, *Don Ivo Prodan. Političko djelovanje i parlamentarni rad*, Matica hrvatska – Zadar, 2003., 410 str. O izvornom pravaštvu vidi: M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, Golden marketing, Zagreb, 2000.

¹⁸ M. DIKLIĆ, Mihovil Pavlinović i pojava pravaštva u Dalmaciji, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, sv. 31, Zadar, 1989., str. 30–42; vidi i bilj. 13.

Najistaknutiji arbanaški pravaši druge polovine 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća bili su: trgovac i posjednik Pavao Luka Relja i svećenik don Mihovil Mijo Ćurković, o kojima ćemo nešto više reći; zatim bivši učitelj, posjednik i trgovac Gjuro Marušić, svećenik don Ante Vukić, učitelj Stjepan Krstić, jedno vrijeme i odvjetnik dr. Ivan Krstić; zatim svećenik don Jure Dešpalj, posjednik Šime Ćurković, svećenik don Krste Vukić, trgovac Bože Paloka, posjednik i trgovac Nikola Relja, Jako Marušić Paloka, Mile Pavao Vladović, Gjuro Perović, Ivan B. Marušić, Bore Krstić, Andrija Relja, Šime Vukić, Frane Perović, Gjuro Vukić, Šime Perović, Mate Krstić, Šime Nikpalj i mnogi drugi čija imena i prezimena ovdje nisu navedena. Zapravo, naselje Arbanasi sa svojim pučanstvom u neposrednoj blizini Zadra bilo je i ostalo jedno od najčvršćih pravaških uporišta u sjevernoj Dalmaciji, uporište u koje je vođa dalmatinskih pravaša don Ivo Prodan rado navraćao, u kojem se dobro osjećao i u kojem je održavao mnoge pravaške skupove, sastanke, konferencije i skupštine Čiste stranke prava i kasnije Stranke prava.¹⁹

Istaknuti arbanaški Hrvat, pravaš, svećenik i glazbenik don Mihovil Mijo Ćurković (1852.–1936.) bio je u politici vatreni pristalica hrvatskih nacionalno integracijskih preporodnih ideja i dugogodišnji član dalmatinske Stranke prava i Čiste stranke prava. Neumorno je radio na buđenju i širenju hrvatske nacionalne svijesti, suprotstavljao se autonomasima i Srbima, surađivao u pravaškim glasilima, poticao osnutak Hrvatske čitaonice i knjižnice, Seoske blagajne i Hrvatskoga sokola u Arbanasima, a pomagao je mnogim svojim mještanima u pohađanju hrvatskih škola. U svakodnevnom političkim borbama on je blisko surađivao s don Ivom Prodanom, čija je politička stajališta odlučno branio, što se najbolje vidi u njegovu istupu na prvoj *Konferenciji starčevićanaca...*, održanoj 19. listopada 1898. godine u Arbanasima.²⁰ Osnovnu školu, gimnaziju i studij bogoslovije Ćurković je završio u Zadru, a još kao srednjoškolar zavolio je glazbu i njome se bavio do kraja života. U jednom popisu članova dalmatinske Stranke prava iz 1906. navodi se: «Ćurković D. Mijo, župnik» i «hrv. glazbenik». Nakon završenog studija bogoslovije zaređen je za svećenika 28. listopada 1874., nakon čega je službovao u više župa Zadarske nadbiskupije, a najviše u Diklu, baveći se glazbom, šireći pravaške ideje i zalažući se za ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom.²¹ Budući da je imao i smisla i prirodnog dara za pjevanje i glazbu, Ćurković se isticao i u jednom i u drugom. Pjevao je na mnogim hrvatskim svečanostima po dalmatinskim gradovima i varošima,

¹⁹ N. KARUC, *O zadarskim Arbanasima...*, str. 29; *Izješće o skupštini Stranke prava dne 12. svibnja 1906. u Dubrovniku*, Zadar, 1906., str. 13–17; vidi i tiskani dokument: *Konferencija starčevićanaca na 19. listopada 1898. u Arbanasima*, Zadar, 1898., 44+I–IV str.; *Hrvatska kruna*, god. VI/1897., br. 13, str. 2–3; god. XXI/1913., br. 8, str. 2.

²⁰ *Konferencija starčevićanaca... 1898. u Arbanasima...* str. 9–12; N. KARUC, *O zadarskim Arbanasima...*, str. 61, 62.

²¹ *Izješće o skupštini Stranke prava... 1906. u Dubrovniku...* str. 13; Božidar ŠIROLA, *Hrvatska umjetnička glazba*, Zagreb, 1942., str. 186; A. M. STRGAČIĆ, *Pokušaji izdavanja novina na arbanaskom jeziku*, *Radovi Filozofskog fakulteta*, 4, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, 1962./63., Zadar, 1966, str. 188.

osobito pjesme vjersko-crkvenog sadržaja, a 1891. objavio je u Trstu posebnu zbirku pjesama *Dvajest popjevaka uz pratnju glasovira*, koje je uglavnom skladao na riječi hrvatskih pravaških pjesnika Rikarda Katalinića Jeretova i Augusta Harambašića. U Šibeniku je 1922. objavio i kratku *Povijest Arbanasa kod Zadra*.²²

Najznačajniji arbanaški pravaš bio je ipak posjednik i trgovac Pavao Luka Relja (1855.–1936.). On je i prije pojave pravaštva u Arbanasima važio za vođu hrvatske politički orijentirane struje ili stranke u tom mjestu. Osnovno obrazovanje dobio je u Zadru na talijanskom jeziku, a trgovinu je najvjerojatnije završio u Trstu. Kao vatreni pobornik hrvatske političke orijentacije koji, kao i mnogi drugi mlađi dalmatinski političari, nije odobravao oportunitizam starih narodnjaka i njihove stranke, Relja pod Prodanovim političkim utjecajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina 19. stoljeća prihvaća radikalno hrvatstvo i širi pravaške ideje u Arbanasima, Zadru i sjevernoj Dalmaciji. Svoje političke ideje i zamisli promicao je dosta spretno i ustrajno, služeći se pritom izravnim usmenim kontaktima i pisanom riječi, osobito u novopokrenutim pravaškim političkim glasilima, koje je redovito financijski podupirao, a neke čak privremeno i izdavao.

U širem smislu Relja se zalagao za pobjedu hrvatske nacionalno-preporodne i radikalne pravaške integracijske misli, zalagao se za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, a osobito za ujedinjenje Kraljevine Dalmacije s Bansom Hrvatskom, i, naravno, za stvaranje jedinstvene hrvatske nacije i države na temelju prirodnoga i hrvatskoga povijesnog državnog prava. U užem smislu, na lokalnoj arbanaško-zadarskoj razini, borio se protiv autonomaštva, nijemstva i srpstva te zalagao za ponarođivanje odnosno pohrvaćenje zadarske autonomaške općine, što je bio i ostao jedan od najvažnijih zadataka svih hrvatskih političkih stranaka u Dalmaciji, a osobito pravaških. Osim toga, Relja je na lokalnoj razini poticao i financijski podupirao osnivanje i djelatnost hrvatskih kulturnih, političkih, sportskih i drugih društava, škola i ustanova; davao je pozajmice siromašnom domaćem pučanstvu i materijalno pomagao školovanje siromašnih hrvatskih učenika i studenata. Kao ugledni pripadnik Stranke prava on je sudjelovao u radu mnogih pravaških skupova, sastanaka, konferencija i skupština od lokalnoga do pokrajinskog značenja. Redovito je bio član brojnih stranačkih rukovodstava, i to od Mjesnog odbora Stranke prava u Arbanasima, predsjednika Općinskog odbora Stranke prava u Zadru do člana Središnjeg odbora Stranke prava za Dalmaciju.²³

Kao istaknuti pripadnik svoje stranke, osobito dobro poznat u sjevernoj Dalmaciji, Pavao Luka Relja pokušavao je izboriti mjesto zastupnika u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, ali u tome nije imao uspjeha. Primjerice, godine 1911. na prijevremenim izborima za Carevinsko vijeće u Beču, u izbornom kotaru koji su činili Benkovac –

²² M. ĆURKOVIĆ, *Povijest Arbanasa kod Zadra*, Šibenik, 1922., 33 str.; N. KARUC, *O zadarskim Arbanasima ...*, str. 61.

²³ M. DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji...*, str. 121–124, 130–134, 369–375 i d.; ISTI, Pojava pravaštva I nastanak Stranke prava u Dalmaciji, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, sv. 32, Zadar, 1990., str. 11–13; *Konferencija starčevićanaca... 1898. u Arbanasima...*, 44+IV str.; *Druga konferencija Čiste stranke prava*, Zadar, 1901., 50 str.; *Izješće o skupštini Stranke prava... 1906 u Dubrovniku...*, 106 str.; *Hrvatska kruna*, god. XIV/1906., br. 162, str. 2; god. XV/1907., br. 161, str. 3.

Kistanje – Obrovac – Knin, sudjelovao je i Relja, ali nije uspio izboriti pobjedu. Tada je pobijedio kandidat Srpske stranke dr. Dušan Baljak.²⁴

Početkom osamdesetih godina 19. stoljeća počinje snažniji razvoj pravaštva u Dalmaciji. Dalmatinski pravaši tada prvi put tiskaju u Zadru (1884.) svoj politički program pod naslovom *Naš program* koji je ujedno bio i program Prodanova glasila *Katolička Dalmacija*.²⁵ Pavao Luka Relja, don Ivo Prodan i Antun Dean pokreću akciju za izdavanje prvih pravaških glasila. Tako se krajem godine 1883. u Zadru najprije pojavio *Stekliš*, a kada je on bio zabranjen 1884., i list *Pravaš*. Bila su to prva čisto pravaška glasila u Dalmaciji. Glavni idejni tvorac tih glasila, koja su zbog pravaškog radikalizma veoma kratko izlazila u Zadru 1883. i 1884., bio je Prodan, a financijer i jedno vrijeme izdavač bio je Relja, dok su urednici bili Vjekoslav Toth i Antun Dean. Zbog širenja radikalnog pravaštva i pravaških misli, a posebice zbog pisanja o hrvatskim velikanima i samostalnoj hrvatskoj državi, austrijske su vlasti ubrzo onemogućile izlaženje i *Stekliša* i *Pravaša*.²⁶ Osim u tim dvama glasilima, Relja je aktivno sudjelovao u izdavanju i financiranju još jednog zadarskog lista. To je bio književno-pučki list *Iskra*, koji je izlazio u Zadru kao polumjesečnik od 1884. do 1887. i od 1891. do 1894., a uređivao ga je i izdavao Nikola Šimić, dugogodišnji tajnik Matice dalmatinske.²⁷

Pavao Luka Relja jedan je od rijetkih pravaša iz zadarskog kraja koji je osobno sudjelovao u osnivanju Stranke prava i Čiste stranke prava u Dalmaciji. Dalmatinska Stranka prava, kako je već poznato, nastaje ujedinjavanjem Prodanove, Trumbić-Supilove i Biankinijeve pravaške skupine na Osnivačkoj konferenciji u Zadru 22. kolovoza 1894., a Čista stranka prava nastaje odvajanjem dijela sjevernodalmatinskih pravaša od matice dalmatinske Stranke prava na Prvoj konferenciji starčevićanaca, održanoj 19. listopada 1898. u velikoj dvorani Hrvatske čitaonice u Arbanasima.²⁸ Arbanasčki pravaši prednjačili su ne samo u prihvaćanju hrvatstva i širenju prvih pravaških ideja, financiranju prvih pravaških glasila te osnivanju Stranke prava i Čiste stranke prava, nego i u osnivanju brojnih hrvatskih društava, kao što su primjerice Hrvatska čitaonica i knjižnica (1896.), Hrvatski sokol (1910.), Seoska blagajna i mnoga druga.²⁹

²⁴ *Narodni list*, god. L/1911., br. 49, str. 1. Više o tadašnjim izborima za Carevinsko vijeće vidi u brojevima istog glasila od 48 do 50.

²⁵ *Katolička Dalmacija*, god. XV/1884., br. 1–8; Spisi D. Iva PRODANA, *Uspomene I. Naš program*, II. izdanje, Zadar, 1895., 64 str.

²⁶ Više o tim pravaškim glasilima vidi u radnji: M. DIKLIĆ, *Stekliš i Pravaš povodom stote obljetnice izlaženja*, radnja predana za tisak i bit će objavljena u 47. sv. *Radova Zavoda HAZU u Zadru*, koji će izići u drugoj polovini 2005.; usp. Vjekoslav MAŠTROVIĆ, *Jadertina croatica. Bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru*, II. dio, časopisi i novine, Zagreb, 1954., str. 48–49, 55–56.

²⁷ V. MAŠTROVIĆ, *Jadertina Croatica...*, II. dio, str. 53–55.

²⁸ Više o osnutku i organizaciji Stranke prava i Čiste stranke prava vidi u knjizi: M. DIKLIĆ, *Dalmatinsko pravaštvo...*, str. 247–266, 361–370.

²⁹ M. DIKLIĆ, *Pravaštvo u zadarskim Arbanasima...*, str. 21–29, 51–57.

III.

Dakle, kao što su zadarski Arbanasi hrvatske političke orijentacije među prvima u Dalmaciji prihvaćali i širili hrvatske preporodne ideje, prihvativši iskreno hrvatstvo i Hrvatsku kao svoju novu naciju i domovinu, oni su isto tako među prvima u pokrajini prihvaćali i širili pravašku radikalnu državotvornu misao i za svog vođu još 1873. proglasili dr. Antu Starčevića. A ne smijemo zaboraviti da su u to vrijeme, osobito nakon Kvaternikova ustanka u Rakovici (1871.), austrougarske vlasti gledale na pravaštvo kao neprijateljsku i veleizdajničku ideologiju i politiku, koja ruši temelje opstanka dvojne Austro-Ugarske Monarhije i sanja samo o stvaranju samostalne Hrvatske na teritoriju na koje se proteže hrvatsko povijesno državno pravo. Prihvativši pravaštvo i radikalnu pravašku nacionalnointegracijsku ideologiju, oni su zajedno s don Ivom Prodanom i drugim dalmatinskim pravašima vodili žestoke političke borbe protiv autonomaštva, srpstva i nijemstva, a za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja i stvaranje jedinstvene hrvatske države na temelju prirodnoga i hrvatskoga povijesnog državnog prava.

Taj temeljni cilj hrvatskog naroda i pravaštva uopće, nastojali su s drugim dalmatinskim pravašima ostvariti najprije u okviru trijalistički preuređene Austro-Ugarske Monarhije, naravno ako bi to bilo moguće, a ako to ne bi išlo, onda jedino i isključivo u stvaranju potpuno samostalne Hrvatske, a nikako ne u nekakvoj državnoj zajednici s drugim jugoslavenskim narodima, osobito ne sa Srbima i Kraljevinom Srbijom. Jedinstvena i nezavisna hrvatska država, «pa makar Hrvatska bila samo uru dugačka i uru široka», početak su i kraj svakog izvornog Starčevićeva pravaštva. To je okosnica, bit i smisao svih pravaških borbi i političkog djelovanja, a sve ono što slijedi nakon toga u svakodnevnim političkim okršajima može biti samo borba za očuvanje te državnosti i nacionalne opstojnosti.

Marjan DIKLIĆ: THE APPEARANCE OF THE PARTY OF RIGHTS
IN ARBANASI NEAR ZADAR

Summary

The article initially sets down the basic facts about the Arbanasi populace in Zadar, their origins, their moving in and the constant growth of their numbers; after this the article deals with their relationship to their new homeland of Croatia, to Croats and to the national revival in Dalmatia; the incorporation of these settlers into the social, cultural and political life, into the first political parties, their internal conflicts and ideologies. Special emphasis is placed on those amongst the Arbanasi who accept as their own, first, the Croatian revival and afterwards the Party of Right's national-integrational idea and who during the second half of the 19th century fought alongside Croats for the unification of all the Croatian lands, especially for the unification of Dalmatia with Civil Croatia. Although the first ideas of the Party of Rights unstoppably filtered down from Civil Croatia into Dalmatia as early as the end of the 60s of the 19th century, they began to be strongly felt amongst the Arbanasi Croats only by the beginning of the 70s and the 80s. In the strict sense of the word, the program of the Party of Rights made its appearance in 1873 when the first larger gathering took place in this area when the Croatian political principles were accepted and dr. Ante Starčević confirmed as the main leader. The most eminent member of the Party of Right in Arbanasi were Pavao Luka Relja, Gjuro Ivan Marušić and don Mihovil Mijo Čurković. Amongst these the most significant figure was Relja who financially supported the first newspapers of the Party of Right and most of the activities undertaken by the party in Zadar and the Zadar area. He also participated in the preparations and the founding of the Party of Right and the Pure Party of Right in Dalmatia.

Key words: Ideas of the Party of Right, Arbanasi near Zadar, Dalmatia, Civil Croatia, Austro-Hungary.

